

"ВЕЛИКИЙ ТЕРОР" НА ХАРКІВЩИНІ: МАСШТАБИ, ВИКОНАВЦІ, ЖЕРТВИ

У статті комплексно розглянуто масові політичні репресії на Харківщині в 1937-1938 роках, проаналізовано результати "великої чистки"- кількість заарештованих, їх соціальний стан та національну приналежність.

Ключові слова: "великий терор", Харківська область, НКВС.

Жага абсолютної влади, прагнення посилення системи "партія-держава", бажання позбутися наростаючих протиріч між центральним та регіональним керівництвом, потреба у побудові декласованого радянського суспільства спонукала Йосипа Сталіна в середині 1930-х років розпочати у масштабах країни Рад "велику соціальну чистку". Для виконання чергових завдань сталінської репресивної політики на Харківщині було визначено нового виконавця. Незважаючи на зусилля начальника Харківського УНКВС полковника Ігора Борисовича Шумського, направлені на виконання оперативного наказу народного комісара внутрішніх справ СРСР М. Єжова за № 00447 від 30 липня 1937 р. "Про операцію з репресування колишніх куркулів, кримінальників та ін. антирадянських елементів", провести підготовлену ним масову операцію на Харківщині не довелося. В момент початку "куркульської операції" 5 серпня 1937 року І. Б. Шумського відкликали до Києва. Напевне в останню мить керівник республіканського НКВС І. М. Леплевський засумнівався в оперативних здібностях І. Б. Шумського та вирішив доручити боротьбу з "антирадянськими елементами" - заступнику начальника УНКВС по Київській області, капітану державної безпеки Леву Йосифовичу Рейхману. Новий призначенець з Києва прибув на нове місце роботи на початку серпня 1937 р. і вже 7-го числа підписав свій перший наказ в якості "заступника начальника УНКВС" (хоча наказом НКВС УРСР був затверджений на цю посаду лише 5 вересня 1937 року).[1] Майже 7 місяців керував Лев Йосифович роботою харківського управління НКВС, формально залишаючись лише заступником начальника УНКВС. Чому саме не відбулося його призначення на відповідальну посаду сказати важко, але перед своїм приїздом до Харкова Рейхман був по суті "працівником обласного масштабу" без жодного досвіду самостійної керівної роботи. Можливо, високопосадовці

Києва чи Москви сумнівалися в його здібностях і не поспішали довірити керівництво одним з найважливіших управлінь Радянського Союзу, визначивши такий тривалий "випробувальний термін". Не варто виключати й іншу версію – на посаду обласного начальника Лубянка планувала когось із "авторитетних чекістів", який в силу певних обставин до Харкова так і не дійшов.

У Харкові Л.Й.Рейхману довелося по суті заново створювати керівне ядро УНКВС оскільки посади майже всіх начальників відділів УДБ були вакантні. Формування власної команди відбувалося у досить стислі терміни. Вже 15 серпня приступили до роботи нові начальники відділів УДБ УНКВС: 2-го – старший лейтенант державної безпеки Л.О.Чернов (колишній заступник начальника відділу охорони УДБ НКВС УРСР); 3-го – старший лейтенант державної безпеки Й.Б.Фішер (колишній начальник 3-го відділу УДБ УНКВС Вінницької області); 4-го – старший лейтенант державної безпеки А.М.Симхович (колишній начальник 4-го відділу УДБ УНКВС Вінницької області); 5-го (особливого) – старший лейтенант державної безпеки В.Л.Писарев (колишній начальник 3-го відділу УДБ УНКВС Одеської області); 6-го – капітан державної безпеки Д.С. Лепольд-Ройтман (колишній помічник начальника УНКВС Донецької області). Оновлений апарат обласного управління НКВС мусив відразу зосередитися на реалізації так званої "куркульської операції" в одному з найбільших промислових регіонів України. Згідно з оперативним планом НКВС УРСР на Харківщині передбачалося заарештувати та засудити до смертної кари 1500 куркулів та кримінальників та ізолювати 4 тисячі так званого "ворожого елемента" на 8-10 років у виправно-трудові табори.

Для виконання цього наказу потрібно було налагодити чітку роботу всього чекістського апарату, а оперативно-розшукова діяльність в Харкові на той час кульгала. Незважаючи на суворі накази

керівництва, співробітники відділів УДБ УНКВС під час проведення масових операцій не приділяли достатньої уваги питанням своєчасної реєстрації слідчих справ і обліку обвинувачуваних, а деякі з них встановили собі за правило реєструвати справи на обвинувачених через два - три тижні після арешту. Крім того, чекісти не встигали у зазначений термін здавати до комендатури і фінансового відділу вилучені під час обшуку коштовності і зброю, без чого справи на реєстрацію не приймалися. Все це призводило до того, що співробітники 8-го відділу невчасно і не належним чином оформлювали справи на заарештованих. Так під час перевірки, здійсненої 15 серпня 1937 року в УНКВС було виявлено 243 заарештованих, справи яких не реєструвалися у 8-му (обліково-статистичному) відділі протягом 1 - 20 днів [2].

Огріхи в роботі 8-го відділу інколи призводили до помилкових арештів. Особливо це позначилось на діяльності 4-го відділу УНКВС. Так 19 липня 1937 р. лейтенант держбезпеки М.О.Гохберг-Орлов заарештував Абрама Айзіковича Глузмана, хоча арешту підлягав Абрам Ісаакович Глузман. Наступного місяця лейтенант держбезпеки А.А.Макаренко і молодший лейтенант держбезпеки С.М.Співак помилково заарештували Ф.Г.Бабича [3]. Проте зважати на існуючі прогалини в документообігу не доводилося. Розпочата в масштабах країни "соціальна чистка" вимагала від органів держбезпеки зосередитися більше на кількісних показниках політичної "санації" радянського суспільства, ніж на дотриманні юридичних постулатів.

Масштабні каральні акції проти антирадянських елементів розпочаті улітку 1937 року за задумом режисерів "Великого терору" ні в якому разі не мали оминати близьке оточення "класових ворогів". 15 серпня 1937 року з'явився оперативний наказ наркома внутрішніх справ СРСР М.Єжова за № 00486, який визначав критерії визначення покарання для дружин та дітей "зрадників батьківщини". На виконання чергової репресивної кампанії заступник начальника УНКВС Харківської області Л.Й.Рейхман 25 серпня 1937 року видав наказ: "1. Під особисту відповідальність ...т. Фішера ... т. Симховича... т. Писарева ... т. Леопольда з 25 серпня цього року приступити до виконання опер. наказу Наркома Внутрішніх Справ СРСР – Генерального Комісара Державної Безпеки тов. Єжова № 00486.

2. Для проведення цієї роботи у першу чергу провести повний облік дружин зрадників

Батьківщини, з підбором всіх установочних та інших даних, що компрометують та передбачаються наказом з метою оформлення слідчих справ" [4]. До кінця 1937 року згідно наказом НКВС СРСР №00485 у слідчих ізоляторах Харківщини перебувало 682 дружини "зрадників батьківщини" (по право-троцькістській та військово-фашистській змові - 364; "по польській, німецькій, румунській, харбінській лініям" - 318).

Об'єктом каральної політики сталінського режиму згідно з наказом НКВС СРСР №00485 ставали діти, батьки яких оголошувалися "класовими ворогами". Під час репресивних заходів дітей утримували у приймачу-розподільнику, стан речей у якому вразив Л.Й.Рейхмана настільки, що він навіть видав спеціальний наказ де зокрема, відзначалося: "Спальні приміщення, сходи та коридори брудні. Білизна постільна та натільна – брудна. Частина дітей не має потрібної одежі. Одежа, що є у наявності – без гудзиків. У багатьох дітей немає взуття. Кімнати погано опалюються, у вікнах відсутні кватирки, у деяких вікнах відсутнє скло. У наслідку поганого провітрювання та недостатнього опалення у приміщенні розвилася сирість. Частина дітей завошивлені. Потрібної санітарної обробки діти не проходять. Ремонтні роботи по їдальні матеріалами не забезпечені. Література, що закуповується для дітей не відповідає за змістом дитячому віку. Іграми та іграшками діти не забезпечені. Масово-культурна робота не проводиться. Діти другої та третьої групи випускаються вихователями у двір без головних уборів, напівголі" [5].

Одночасно з "куркульською операцією" в Харківській області здійснювалися "чистки" й серед національних груп. Позбавити Слобожанщину від представників "ворожих націй" покладалося на 3 відділ УДБ УНКВС Харківщини. Першою у серії "національних операцій" НКВС була "німецька", від 25 липня 1937 року, яка базувалася на директиві НКВС № 00439 про арешт всіх німецьких громадян, що мешкали в СРСР і працювали в оборонній промисловості та на залізницях. Кількість заарештованих по "німецькій лінії" на Харківщині у другому півріччі 1937 року становила 952 особи. Під час "кампанії" викриття та ліквідації резидентур німецької розвідки та диверсійно-фашистських формувань у місті Харкові припинив роботу німецький клуб. Звинувачення були висунуті його членам - Лессіку, Ступік, Майер (колишні політемігранти з Німеччини), яким інкримінувалося

проведення у стінах клубу активної фашистсько-ї пропаганди та підготовка збройного виступу на випадок війни Німеччини з СРСР. На основі облікових агентурно-оперативних матеріалів співробітниками обласного управління було сфабриковано кримінальну справу під умовною назвою “Фашисти”. По справі було заарештовано 65 осіб, нібито причетних до організації, яка “насаджувала диверсійні кадри на Лозівському залізничному вузлі та німецькій колонії, розташованій неподалік залізничного полотна”. Розробка агентурної справи “Озвірілі” дала підстави чекістам заарештувати повний склад (14 осіб) диверсійного осередку на державному артилерійському ремонтному заводі в Балаклі.

Як свідчать архівні документи директива НКВС № 00439 не обмежувалася лише німецькими підданими, вона націлювала органи держбезпеки на місцях виявляти німецьких агентів-шпигунів, диверсантів та терористів і серед радянських громадян. Свідченням цього є реалізація співробітниками Харківського УНКВС агентурної справи “Кредо”. У звіті про оперативну роботу 3-го відділу УДБ по “німецькій роботі” вказувалося: “Викрита шпигунсько-диверсійна організація, керована агентом німецької розвідки, австрійським підданим Вайсбергом в Українському фізико-технічному інституті. До складу організації входили інженери Фомін, Шубніков, Розенкевич, Горський. Організація на протязі декількох років проводила диверсійно-шкідницьку роботу в УФТІ, гальмувала оборонні роботи, заморожувала цінні винаходи. У результаті шкідницької діяльності Інститут не подав жодного винаходу, пропозиції, корисних як для промисловості, так і для оборони країни, володіючи при цьому необмеженими ресурсами та всілякими можливостями для успішного ведення науково-дослідницької та прикладної роботи. У справі заарештовано 6 осіб”. У другій половині 1937 року німецьких шпигунів пильні чекісти Харківщини виявили також і в Українському науково-дослідному інституті машинізації.

Спираючись на оперативний наказ № 00485 наркома внутрішніх справ СРСР М. Єжова від 11 серпня 1937 року “Про ліквідацію польських диверсійно-шпигунських груп та організацій ПОВ”, виконуючий обов’язки начальника УНКВС Харківської області Л. Ф. Рейхман 19 серпня 1937 року розробив власну директиву за № 612 такого змісту: “Для виконання оперативного наказу Народного Комісара Внутрішніх

Справ СРСР Генерального Комісара Державної Безпеки тов. Єжова N 00458 про проведення операції по полякам

НАКАЗУЮ:

Начальнику III відділу УГБ ХОУ НКВС ... тов. Фішеру у 2-х денний термін проробити всі матеріали, які є у III відділі (агентурні розробки, справи-формуляри, агентурне листування, літерні справи, списки, справи таємного складу та ін.) - відібрати та скласти оперативні довідки на всіх осіб, які відносяться до категорій, які підлягають арешту:

1. Військовополонені, дезертири і легіонери польської армії, які лишилися в СРСР.
2. Перебіжчиків із Польщі, незалежно від часу їхнього переходу в СРСР.
3. Політемігрантів і політобмінних із Польщі.
4. Колишніх членів ППС та інших польських націоналістичних партій і контрреволюційних формувань.
5. Колишніх розвідуправлінців та агентів іноземного відділу по Польщі.
6. Галичан, військовослужбовців армії Петрушевича, які лишилися в СРСР, а також тих, хто прибув у різні роки до Радянського Союзу.
7. Реемігрантів, петлюрівців і білих, які повернулися з Польщі до Союзу.
8. Поляків-старослужбовців цукрових заводів і інших підприємств.
9. Колишніх контрабандистів і осіб, які були засуджені у минулому як шпигуни та учасники контрреволюційних націоналістичних організацій.
10. Клерикально-націоналістичний елемент.
11. Вихідці з Польщі та прикордонної смуги, у відношенні до яких є матеріали, що компрометують.
12. Відвідувачі польських консульств.
13. Польський контрреволюційний націоналістичний елемент.
14. Особи, що мають родинні та інші зв’язки у Польщі, у відношенні до яких є матеріали, що компрометують.
15. Особи, які розробляються за підозрою у польському шпигунстві, незалежно від їх національності.
16. Агентура по полякам та іншим об’єктам (поляки або вихідці з Польщі), яка підозрюється у дезінформації та дворушництві, або такі, що не виправдали себе по роботі” [6]. Як видно з документу Л. Рейхман пішов далі творців “польської операції” значно розширивши контингент осіб, які мають бути репресованими. Так у всесоюзному наказі за № 00485 від 11 серпня 1937 року арешту підлягали 5 категорій радянських громадян, у Харківській області етнічна чистка мала відбуватися аж за 16-ма критеріями (додані пункти 5-12,14-16).

Для проведення операції були здійснені певні підготовчі заходи. Група співробітників 3-го відділу УДБ (начальник 6-го відділку старший лей-

тенант держбезпеки С.П.Марченко, помічник начальника 8-го відділку лейтенант держбезпеки Й.С.Кульчицький, оперуповноважені молодші лейтенанти держбезпеки В.С.Баша, А.Н.Бурксер, І.П.Карагодін) разом із помічниками директорів по найму заводів № 183, № 135, № 48, № 193 та завідувачами спеціальними частинами підприємств енергетики та водопроводу у двох денний термін повинні були “проробити весь особовий склад цих підприємств з метою виявлення осіб, які підлягають негайному арешту”.

До 20 серпня співробітники УНКВС мали скласти оперативні довідки на встановлених по місту осіб, які підлягали арешту, та не гаючи часу приступити до операції. Начальнику 2-го відділу УДБ Л.О.Чернову ставилося завдання “забезпечити планомірне та ефективне проведення операції”, а коменданту УНКВС А.П.Зеленому та начальнику 3-го відділу Й.Б.Фішеру “забезпечити розміщення заарештованих по тюрмам і тюрподам”. Крім того Й.Б.Фішер повинен був до 20 серпня розіслати всім районним відділкам НКВС директиву про порядок підготовки та проведення операції. Водночас треба було переглянути списки заарештованих, що знаходилися на периферії. Найбільш серйозні заарештовані переводилися до Харкова.

Для проведення операції область було розбито на 7 кушів: Харківський (об'єднував 19 районів) – керівник Л.Й.Рейхман, Полтавський (15 районів) – керівник Й.Б.Фішер, Сумський (12 районів) – керівник А.М.Симхович, Ізюмський (6 районів) – керівник заступник начальника 3-го капітан державної безпеки Д.І.Торнуєв, Кременчуцький (12 районів) – керівник Д.М.Медведев, Лубенський (18 районів) – керівник заступник начальника 5 відділу старший лейтенант державної безпеки О.Д.Тишковський, Куп'янський (6 районів) – керівник помічник начальника УНКВС капітан державної безпеки Я.А.Пан.

Заарештовані по польській операції особи розміщувалися у Харкові, Полтаві, Сумах, Кременчуці, Куп'янську, Лубнах, Ізюмі. Писарев 21 серпня мав провести наради всіх начальників особливих органів. При виїзді на місце Фішер мав забезпечити виконання наказу наркома “про вербування надійної агентури по полякам”.

Для проведення слідства по полякам із співробітників 3-го відділу УДБ УНКВС була створена спеціальна слідча група до якої увійшли: начальник 2-го відділку старший лейтенант державної безпеки П.Й.Барбаров; начальник 8-го відділку лейтенант державної безпеки Р.Н.Айзенберг; на-

чальник 9-го відділку лейтенант державної безпеки Б.Й.Колкер; помічник начальника відділку Ейдук; оперуповноважені: молодший лейтенант державної безпеки І.М.Янкелович, сержант державної безпеки Л.Г.Добровольський, молодший лейтенант держбезпеки П.Т.Павлюк, молодший лейтенант держбезпеки М.Б.Дондиш, лейтенант державної безпеки І.І.Демченко, та прикомандировані: О.П.Александров, Бромберг, Дударевич, Емільєв, Кольцов, Половецький, В.Н.Скравецький, Чижов.

Згідно до цього наказу Л.Й.Рейхмана начальники відділів УДБ отримали спеціальні завдання:

Й.Б.Фішер із числа мобілізованих особливо-обліковців мав створити групу для пророблення облікових матеріалів по полякам в обкомі КП(б)У, міському та районних парткомах КП(б)У, партколегії Комісії партійного контролю, обкомі МОПР'а, Іноземному бюро, облпрофради, історико-партійному архіві та Архіві революції, архіві польської секції ЦК і губернського комітету, матеріалах польського клубу, польської школи;

т.в.о. начальника 9-го (спеціального) відділку УДБ Кравченко - перевірити всі матеріали на спеціальних робітників, службовців зв'язку та радіолюбителів для виявлення осіб, що підлягають арешту;

начальник 8-го відділку технік-інтендант 1-го рангу М.Д.Шошин - почати розробляти архівні справи по полякам;

Л.О.Чернов - негайно приступити для пророблення всіх архівних матеріалів для виявлення осіб, що підлягають арешту”;

Симхович повинен був передати всі матеріали по полякам Фішеру;

Фішер і Симхович мали передати в ДТВ ГУДБ НКВС Південної залізниці всі матеріали по полякам на транспорті;

Начальник відділу місць ув'язнення М.І.Воевода повинен був поставити на облік “усіх засуджених за шпигунство, з тим щоб реалізувати матеріали по них у відповідності до директиви наркома”;

Фішер, Симхович, Писарев і Леопольд мали визначити з числа заарештованих “контингент, здатний дати розгортання слідства по виявленню діяльності польських розвідувальних органів і контрреволюційних формувань, негайно приступити до активної їхньої слідчої розробки під цим кутом зору” [7].

Кількісні виміри “польської операції” за період з червня по 5 листопада 1937 року у Харків-

ській області виглядали таким чином: “ ліквідовано 24 різного напрямку контрреволюційних організацій, 64 резидентури, закладені польськими розвідувальними органами, 23 з яких безпосередньо були пов’язані з польським консульством. Всього заарештовано 1913 осіб. З них зізналося 676. З числа заарештованих: перебіжчиків -377; політемігрантів - 95; спецпереселенців - 517, консульських зв’язків - 288; дезертирів польської армії - 56; військовополонених - 45, галичан - 26; реемігрантів - 39; колишніх розвідуправлінців та агентів ІНО - 14; колишніх членів ППС- 9, колишніх контрабандистів -12; колишніх легіонерів - 12”.

Співробітниками 3-го відділу УДБ упродовж літа-осені 1937 року була викрита шпигунсько-диверсійна та терористична організація “ПОВ”, яка нібито діяла “під прикриттям” польського клубу в місті Харкові. У ході слідства “вдалося” з’ясувати, що на чолі організації стояли колишній голова правління польського клубу та завідувач польсектором Університету ім. Артема Антон Іванович Громицький та колишній директор польського клубу в Харкові Одинецький. Кадри організації в основному комплектувалися за рахунок вихідців з Польщі та місцевих жителів поляків, які були членами польського клубу. Організація мала своїх представників на заводах міста Харкова - ХЕТЗ, “Серп і Молот”, “Красная нить”, “Красный октябрь”. Ватажки антирадянського угруповання планували використати для бойових цілей - гвинтівки, які знаходилися в польському клубі при стрілецькому гуртку. Зібраних доказів виявилось достатньо для місцевої влади (з 50 заарештованих 47 зізналося у злочинах) для ліквідації польського клубу в обласному центрі.

У вересні 1937 року “стараннями” чекістів була “знешкоджена” польська повстанська організація в Балакліївському районі Харківської області на чолі з Дашковим-Орловським, фігурантами якої було 50 осіб, 20 з яких було відразу заарештовано. Завдяки “оперативно-розшуковим діям” за звітний період були викриті польську бойову терористичну групу чисельністю 10 осіб на взуттєвій фабриці та на канатному заводі ім. Петровського, повстанську організацію в Красноградському районі, шкідницькі осередки в радгоспах Харківщини, диверсійну групу у складі 4 осіб на заводі “Світло шахтаря”, контрреволюційну організацію, створена настоятелем харківського костела Гашинським (всього 19 чол.), шпигунів на теплоцентралі м. Харкова,

розкрито та ліквідовано одинаків-агентів польської розвідки 181 чол., агентів та інформаторів польського консульства - 102 чол. [8].

Однак на початку листопада 1937 року Л.Й.Рейхман заявив підлеглим, що райони області все одно слабо очищені від польських контрреволюційних формувань і наказав до 1 грудня завдати по ним нищівний удар. Начальник 2-го відділу 3 відділу УДБ УНКВС, старший лейтенант державної безпеки П.Й.Барбаров у відповідності до цього наказу склав план операції та накидав контрольні цифри на арешт по кожному з районів. Начальник 8-го відділу 3 відділу УДБ УНКВС лейтенант державної безпеки Р.Н.Айзенберг був направлений “для викриття та розгрому організованого польського підпілля” в Сахновщанський район, де проживало кілька сотень польських родин, висланих свого часу сюди з прикордонної смуги. Про специфіку проведення цієї операції він пізніше розповів так: “За розпорядженням Рейхмана операція повинна була закінчитися за 8 днів. Мені за контрольними цифрами Барбарова слід було заарештувати 80 чоловік – виключно поляків-спецпереселенців. Підставою до арешту повинно було служити окрім прямих даних про їхню контрреволюційну діяльність:

1. Дані про контрабандну діяльність.
2. Приналежність до клерикальних кіл.
3. Наявність родичів, які нелегально пішли закордон.
4. Участь у “волинках” 1930 – 1931 рр.
5. Участь у бандах.

За вказівкою Барбарова (це була загальна вказівка для всіх керівників груп) я був зобов’язаний щоденно направляти 10 справ з арештованими. При слідчій групі у 3-му відділі була створена група з 2-х оперативних робітників до яких надходили ці справи, і вони вирішували, що з ними робити: направляти в район для дослідження, направляти у відділок для подальшого розгортання, або поміщати в альбом. У районі я заарештував 76 чоловік. Слідча група складалася з мене, т.в.о. начальника райвідділу НКВС сержанта державної безпеки Г.В.Мойсеєнка та оперуповноваженого особливого відділу Корнеєва. На підготовку операції та закінчення її знадобилася одна доба. Таким чином 7 днів було на слідство. На кожного арештованого слідчий мав у середньому 4-6 годин. З числа 76 арештованих була викрита група “ПОВ” по якій пройшло 14-16 чоловік. Кожний з заарештованих перекиривався 3 - 6 свідченнями, деякі мали від 2 до 5 очних ставок. Інші пройшли як одинаки по контрреволюційній агітації, з яких до 70% зізнавалися. Всі вони під-

кріплювалися двома-трьома свідками. Свідків допитував міліцейський апарат (оперуповноважені, начальник паспортного відділу і двоє найбільш досвідчених дільничних інспекторів). Чи міг я за такий короткий проміжок часу досягти більших результатів?” [9].

Останнє речення звучить як обурення людини, яку в чомусь несправедливо звинуватили. І дійсно, це відповідь Р.Н.Айзенберга на звинувачення у розвалі оперативної роботи, які йому висунули наступного року: “Айзенберг, замість енергійної ділової роботи по виявленню та ліквідації організованого підпілля, штучно створив серед співробітників оперативної групи атмосферу галасу, нервозності, паніки, не розгорнув операції і спрямував слідство не по лінії викриття організованих шпигунсько-повстанських формувань, а досяг лише визнання обвинуваченими проведення антирадянської агітації та шкідництва у колгоспі, оформляючи справи як поодинокі. Між тим, через деякий час у цьому ж Сахновщанському районі міжрайопергрупою під керівництвом оперуповноваженого 3 відділу тов. Дондиша проведена масова операція і був викритий ряд шпигунсько-повстанських формувань”. Якими методами М.Б.Дондиш досяг прориву у слідстві по полякам можна лише здогадуватися. Зате достеменно відомо, що він, будучи начальником оперативно-слідчої групи в Краснограді, давав вказівки старостам камер шляхом відповідної “обробки” заарештованих, добиватися від них визнання своєї вини. Крім того М.Б.Дондиш займався фальсифікацією слідчих матеріалів, підробляв підписи обвинувачених, фабрикував протоколи допитів свідків. Інший оперуповноважений 3-го відділу В.Н.Скравивецький, працюючи начальником Люботинської міжрайонної оперативної групи арештував 4 колгоспників, на яких не було жодного матеріалу та шляхом биття дістав від них дані про неіснуючу контрреволюційну організацію [10].

Завдяки цинічним методам роботи органів держбезпеки у виявленні “ворогів народу”, “технології” слідства, масштабності фальсифікації справ показники у виконанні “польської операції” наприкінці року (листопад-грудень 1937 р.) значно випереджали результати боротьби з польською контрреволюцією упродовж червня-жовтня 1937 року. Якщо кількість заарештованих по “польській лінії” на 5 листопада 1937 року складала 1913 осіб, то згідно з довідкою про оперативну роботу УДБ Харківського обласного управління НКВС УРСР на 1 січня 1938 року загальне число звинувачених

“в польській контрреволюції та шпигунстві” становило 3492 особи [11].

Розгортаючи “польську” та “німецьку” операції 3 відділ УДБ УНКВС вважав за потрібне нанести невідкладний удар по так званім “галичанам”. Агентурні справи “Квартет” та “Прага”, арешти 247 осіб на території Харківщині мали наочню довести зв’язок галицьких емігрантів, які осіли в УРСР, з празьким центром УВО-ОУН, чеською, польською та німецькою розвідками [12].

Подібно до “польської” в другій половині 1937 року на Харківщині було розпочато “румунську операцію” (арешту підлягали перебіжчики та емігранти з Румунії). Всього у рамках операції на кінець 1937 року було заарештовано 92 особи, нібито причетних до “румунської контрреволюції та шпіонажу” на території Харківської області [13].

На початку жовтня 1937 року на Харківщині стала реалізовуватися чекістська операція, обумовлена “Оперативним наказом народного комісара внутрішніх справ СРСР № 00593” від 20 вересня 1937 року щодо репресування так званих “харбинців” - колишніх службовців Китайсько-східної залізниці та реемігрантів Манчжоу-Го, що осіли на залізничному транспорті та в промисловості Союзу”. Передусім підлягали арешту “харбинці” викриті та запідозрені у терористичній, диверсійній, шпигунській та шкідницькій діяльності та співпраці з японською розвідкою. На основі агентурних справ “Поверненці”, “Справа Мацкевича” та ін. на Харківщині на початок листопада 1937 року було викрито 1 шпигунсько-диверсійну організацію, резидентур - 9, шпигунів-одинаків -24, диверсантів - 19, заарештовано 98 осіб (з них так званих “харбинців” - 58), причетних до японських спецслужб [14].

Меморандум НКВС СРСР № 49990 від 30 листопада 1937 року націлював харківських чекістів на ліквідацію діяльності латвійської розвідки та розгром націоналістичної та антирадянської діяльності латишів. Внаслідок зачистки підприємств оборонного значення, всіх видів транспорту, відділів наркоматів та державних установ, колгоспів, радгоспів, населених пунктів Харківської області від політемігрантів, перебіжчиків з Латвії, латвійських підданих, учасників латвійських клубів за ґратами опинилось 295 осіб, звинувачених у “латвійській контрреволюційній діяльності та шпигунстві” [15].

Поштотелеграма за підписом наркома внутрішніх справ СРСР М. Єжова від 11 грудня

1937 року з викладом наказу № 50215 стала поштовою до розгортання в Харківській області так званої “грецької операції”. Про специфіку роботи УНКВС Харківської області по “нейтралізації грецької розвідки” та заходи по “виявленню осіб грецької національності, які проводять активну антирадянську націоналістичну діяльність” дізнаємось зі свідчень начальника 8-го відділку, лейтенанта державної безпеки Р.Н.Айзенберга: “На початку операції по грецькій контрреволюції (15 грудня 1937 р. - авт.) я був перекинутий сюди згідно до наказу керівництва через вкрай незадовільну підготовку до цієї операції. Коли я приступив до цієї роботи, я змушений був створити облік по грекам. Добував матеріали в архіві на спекулянтів та антирадянський елемент... Підняв архівні матеріали на греків в обліково-статистичному відділі... По грецькій операції в той час працювали Глебов, я – Айзенберг, Пташинський, Корнев і ще один оперуповноважений Особливого відділу, прізвище якого не пам’ятаю. Т.в.о. начальника відділку з різного шпигунства Резніков був усунутий від роботи. У мене були арештовані Ашла, Ялі, Геаргало, Мілич, потім ще два арештованих, які проходили по груповій справі з Ялі та Ашла, і ще 3 або 2 арештованих. Всього по грецькій операції я працював близько 3-х тижнів. За цей проміжок часу основними арештованими були Ялі та Ашла, які у мене зізналися. Ялі я допитував разом з Торнусвим. На вимогу Києва Ялі був туди відправлений для розгортання справи на Маріупольщині. Із окремих заарештованих у мене лише двоє були направлені на особливу раду, інші зізналися в контрреволюційній шпигунській націоналістичній діяльності” [16]. Загальний показник репресій на 1 січня 1938 року щодо цієї національної групи на Харківщині склав 70 осіб.

Відповідно до телеграми НКВС УРСР від 20 грудня 1937 року № 83921 на Харківщині було розгорнуто операцію щодо сіоністів, спрямовану проти єврейських активістів. Прикметно, що розшукувати сіоністів, які стали на шлях англійського шпигунства [17] Управлінню НКВС по Харківській області допомагали з Києва. Так у лютому 1938 року до Харкова надійшов наказ, затверджений заступником наркома внутрішніх справ УРСР, старшим майором держбезпеки О. П. Радзивіловським, про арешт “учасника антирадянської організації сіоністів” оперуповноваженого 4-го відділу, молодшого лейтенанта держбезпеки З. Б. Бабушкіна. Це було повною

несподіванкою для начальника 4 відділу УДБ УНКВС Абрама Симховича, який вважав останнього одним з найкращих своїх співробітників та доручав йому вести важливих арештантів. У колишньому комсомольському працівникові, який відзначався особливою жорстокістю у ставленні до ув’язнених не хто не зміг розпізнати “прихованого ворога народу” [18].

Попередні результати оперативної роботи 3 відділу УДБ УНКВС Харківської області з виконання “національних операцій”, “очищення заводів від диверсійно-шкідницького та контрреволюційного елемента в промисловості” було підбито на початок листопада 1937 року. Підлеглим І. Б. Фішера на 5 листопада 1937 року було заарештовано 3.024 особи. Атмосферу, яка царювала серед співробітників в момент проведення згаданих масових операцій, описав начальник 3-го відділу УДБ І.Б. Фішер: “Культивувалося нелюдське відношення до арештованих (карцер, наручники та інші методи впливу). Цілковито ігнорувалося один із принципів соціалістичної законності – презумпція невинуватості. Єдиним цінним доказом обвинувачення стало зізнання арештованого і для цієї мети рекомендувалося застосовувати всілякі засоби фізичного впливу... Потім надійшла директива про проведення арештів серед населення польської національності та про засудження визнаних винними в особливому порядку. А саме: шляхом подання списку безпосередньо в НКВС УРСР з даними, що характеризують кожну особу та стислим викладенням суті обвинувачення. На підставі цих списків там вирішувалося питання про розстріл (перша категорія) або ув’язнення в табір терміном на 10 років (друга категорія). Після розгляду цих списків з НКВС СРСР в УНКВС надходили вказівки за підписом наркома внутрішніх справ і генерального прокурора СРСР про виконання цих вироків.

Потім ця ж директива була поширена на арештованих з числа грецької, німецької, болгарської національностей... Для проведення арештів та здійснення слідства по всім цим категоріям справ давалися вельми обмежені терміни. Була встановлена телеграфна звітність перед центром про кількість арештованих, завершених і розглянутих справах, засуджених та мірах покарання. Згідно до цих вказівок на місцях були проведені масові арешти по всім оперативним матеріалам, які були у наявності, та даним, що надходили з НКВС СРСР, НКВС УРСР та інших областей, матеріалам із парторганізацій (виключених з пар-

тії по політичним мотивам), заявам і повідомленням громадян та іншим матеріалам.

До слідства притягалися майже поголовно всі працівники апарата, причому не лише малокваліфіковані працівники, але й часто безграмотні політично та загальноосвітньо. Зрозуміло, що часу для ретельної перевірки цих матеріалів не було. Достатнім було або “зінання обвинуваченого” або неперевірені свідчення інших обвинувачених або свідків. Масовість та швидкість такої роботи позбавляли можливості виявити самі безглузді та сміховинні обвинувачення. Працівники, які займалися допитами обвинувачених, були добре ознайомлені про застосування в НКВС СРСР, НКВС УРСР методів “отримання” зізнань обвинувачених... Якість і кваліфікація того чи іншого працівника оцінювалася за кількістю отриманих ним “зізнань” або значення (положення) особи, яка зізналася, в партійно-радянському керівництві. Це служило мірилом для нагородження таких працівників” [19].

У ході чистки серед національних груп широко використовувався так званий „альбомний” розгляд справ (списки, зшиті в альбоми). За існуючим на той час у 3-му відділі УДБ УНКВС порядку альбомні довідки склалися як слідчими, які безпосередньо вели справу арештованого, так і спеціально виділеними оперативними працівниками. Поряд з цим практикувалося складання цими ж співробітниками довідок від імені слідчих, і вже потім ці довідки слідчому. Крім слідчого довідка повинна була затверджуватися начальниками відділку та відділу, а затверджувалася начальником УНКВС і обласним прокурором. Але часто альбомні довідки підписували лише Л.Й.Рейхман і т.в.о. обласного прокурора М.В.Леонов. Останній у 1939 р. показав, що підписуючи альбомну довідку він з матеріалами справи не знайомився, бо доводилося підписувати велику кількість альбомних довідок і він фізично не зміг би перевірити матеріали по ним. Все, що було написано у довідці М.В. Леонов приймав на віру, хоча був зобов'язаний ознайомитися з матеріалами справи та забезпечити сувору відповідність фактичних даних справі. Робити прокурор це мусив ще і тому, що він добре знав, що довідки по цим справам у НКВС СРСР відправлятися не будуть і доля обвинуваченого буде вирішена ним особисто [20]. Так само поступав і ще один т.в.о. обласного прокурора Бондар, який згодом зізнався, що “матеріали справи не читав” оскільки “був перевантажений по роботі та довірився працівникам НКВС” [21].

Більш принциповими виявилися співробітники прокуратури ХВО, які намагалися чинити хоч якийсь опір “єжовському свавілля”, за що і поплатилися. Під особистим керівництвом Л.Й.Рейхмана та помічника начальника особливого відділу ХВО старшого лейтенанта П.З.Примакова швидко було сфабриковано “змову серед правоохоронних органів ХВО”. Були заарештовані та розстріляні військовий прокурор ХВО бригадир К.І.Романовський, його помічник бригадир М.І.Ставицький, М.И.Ситніков, Ф.В.Мошков [22].

Проведення “національних операцій” НКВС поєднувало з боротьбою з колишніми політичними опонентами радянської влади. Внаслідок “оперативного удару” по білій контрреволюції (агентурні справи “Інкасатори”, “Мартовець-капітан”, “справа “Техніки”) за ґратами у період з червня по грудень 1937 року опинилося 145 осіб. Важлива роль у ліквідації залишків колишніх антирадянських політичних партій, “українських націоналістів”, “церковників” відводилася 4-му (секретно-політичному) відділу УДБ УНКВС Харківської області, який на 1937 рік складався з восьми відділків: перший - розробляв право-троцькістів; другий - антирадянські політичні партії; третій - українську контрреволюцію; четвертий - радгоспи; п'ятий - село; шостий - вузи; сьомий - церкви та секти; восьмий проводив оперативний облік.

Новопризначений на початку серпня 1937 року керівник 4-го відділу УДБ Абрам Симхович та його заступник Федір Федоров-Берков відразу запровадили у своєму підрозділі систематичне побиття заарештованих. Як свідчать архівні документи очільники секретно-політичного відділу регулярно влаштовували так звані “аврали”, під час яких давали слідчим завдання протягом доби закінчити певну кількість справ на розгляд особливої трійки, а щоденний план відділу складав від 50 до 100 завершених справ. Для успішного виконання цих “авральних планів” керівництво виділяло спеціальну бригаду, члени якої (найчастіше це були І. С. Друшляк, м. С. Горохівський, Б. М. Каменев) ходили по кабінетах слідчих та швидко отримували свідчення від “упертих” в'язнів. Корегуванням вигаданих протоколів займався С. І. Гольштейн [23].

“Стаханівцем” у розкритті злочинів проти радянської влади був співробітник 4-го відділу УДБ Іван Друшляк. Він щоденно отримував від заарештованих 8-10 “щиросердних зі-

знань” тому під час численних оперативних нарад керівники відділу Абрам Симхович та Федір Федоров-Берков завжди ставили його за приклад іншим. Співробітники добре знали секрет “виробничих успіхів” свого колеги. Один з них, Я. Ю. Ротштейн згодом згадував: “Друшляком завжди застосовувалися однакові заходи фізичного впливу. Він ставав у позу боксера і бив кулаком у живіт, плював у обличчя. бив по шії ребром долоні, від чого заарештований падав. Брав за груди та бив головою об стіну. Друшляк мав звичку заходити до інших слідчих на допит з товстою дубовою палкою, названу ним “Рандо”, та вибивати з їхніх “підопічних” зізнання. Він буквально знущався над заарештованими. Бив їх руками, ногами, палкою, плював в обличчя, ламав на їх спинах стільці, через що обвинувачених із його кабінету виносили. всіх заарештованих, які не зізнавалися, доручали для “розколу” Друшляку, і він від усіх отримував свідчення”.

Іван Друшляк був не єдиним порушником соціалістичної законності у 4 відділі УДБ УНКВС Харківської області. Оперуповноважений, молодший лейтенант державної безпеки В. Р. Липко багатьох заарештованих навіть не допитував, а від їхнього імені вигадував щирісердні зізнання та фальсифікував протоколи допитів. Сфабриковані документи Липко сам підписував, підробляв підписи обвинувачених, не оголошував заарештованим обвинувачення, а відразу направляв справи на судову трійку.

Сприяв правовій вакханалії і сам очільник харківських чекістів Лев Рейхман. На оперативних нарадах Л.Й.Рейхман постійно наголошував, що партійне керівництво вимагає від чекістів “змусити всіма засобами ворога роззброїтися”, і особисто показував як це робиться. Оперуповноважений І.С.Друшляк, пізніше свідчив: “Я допитував завідувача сільськогосподарським відділом Харківського обкому партії Сазонова. Сидів з ним майже добу. Не зізнається. Заходить Рейхман, якому я доповів, що Сазонов свідчень давати не бажає. Рейхман з ним поговорив, а потім питає: “Слухайте, Сазонов, вам коли-небудь морду до крові били?” Той відповідає, що ні. “Так я вам зараз наб’ю,” – сказав Рейхман і почав його бити”[24].

Дехто з заарештованих не витримував нелюдських катувань і йшов на відчайдушний вчинок. Факти свідчать, що 8 серпня 1937 року начальник оперативного пункту Транспортного відділу УДБ НКВС станції Куп’янськ лейтенант держав-

ної безпеки І.Н.Онипко отримав від одного заарештованого зізнання у контрреволюційній шпигунській діяльності. Після цього нещасний був виведений у коридор, де лишався багато часу без нагляду. Це дало йому змогу проникнути до туалету на 2-му поверсі та повіситися. Покарання за смерть ув’язненого для лейтенанта Онипка було визначено лише у 15 діб арешту [25].

Втім працювати в умовах беззаконня могли далеко не всі чекісти. 26 серпня 1937 року відраджений для проведення масової операції до Мало-Данилівської сільради начальник відділку 4-го відділу УНКВС старший лейтенант державної безпеки Михайло Петрович Іванов, побачивши на власні очі як проводяться масові операції, вдався до самогубства.

Фатальний вчинок Михайла Іванова мав би послужити предметом серйозного службового розслідування щодо негативних проявів у роботі правоохоронних органів. Однак основна увага колег М.Іванова з 4 відділу УДБ була націлена на розгром “ворожого контрреволюційного кубла” на Харківщині. Наслідки інформаційно-статистичної підготовчої роботи, проведеної у попередні роки, далися взнаки під час нанесення “оперативного удару по українським націоналістам”. Уважно вивчаючи “партійно-політичне минуле” жителів області, співробітники 4 відділу УДБ виявили: боротьбистів - 179; членів УПСР - 79; ПСР - 12; УКП - 14; КПЗУ - 1; УСДРП - 11; СВУ - 13; УВО - 10, членів УНЦ - 20; петлюрівців - 92; гетьманців - 65; політбандитів - 143; поліцейських - 4; колишніх білих - 76; колишніх офіцерів - 13; колишніх членів КП(б)У - 49. Серед заарештованих: директорів трестів - 3; директорів підприємств - 3; директорів МТС - 1; керівників торговельних організацій - 7; голів РНК - 2, літераторів - 8; наукових співробітників - 19; викладачів - 35. Загальна кількість репресованих 1272 особи мала наочно довести про існування в області “блоку українських націоналістичних партій, очолюваних боротьбистами за участі УПСР, УПСД, УКП, а в ряді випадків змикання з право-троцькістами, право-есерами та монархічним елементом”. У серпні 1937 року співробітникам секретно-політичного відділу вдалося виявити глибоко законспіровану обласну організацію боротьбистів, керівниками якої були письменник Лазорський, колишній член Колегії Наркомпроса - Лиханський, директор “облплодоовоч” Запорожченко та інші колишні члени партії боротьбистів. Збіглася за часом операція чекіс-

тів по ліквідації куркульсько-есерівського підпілля на території Балаклійського та Петровського районів Харківської області. У ході слідства з'ясувалося, що представники Української партії соціалістів-революціонерів таємно залучали до антирадянської організації колишніх червоних партизан, маючи на меті використати їх в якості командирів бойових повстанських груп. Звинувачення у справі було висунуто 65 особам.

Сьомий відділок 4 відділу УДБ УНКВС Харківської області, відповідальний за оперативну роботу серед “церковників та сектантів”, розробляючи агентурну справу “Хамелеони” (обновленці), “став на заваді” харківській церковно-монархічній організації (входило 76 осіб), яка розглядала питання підготовки вбивства Й. Сталіна. За другу половину 1937 року по лінії “церковників та сектантів” в Харківській області було заарештовано 1043 особи.

Результатом роботи першого відділку секретно-політичного відділу у другій половині 1937 р. було виявлення право-троцькістської організації, яка провадила підривну діяльність в партійно-радянському апараті, торговельних установах, аграрному секторі. Наведемо для прикладу розподіл репресованих в партійному апараті Харківської області:

	троцькістів	правих
секретарі обкому	-	1
зав. відділами обкому	2	10
інструктори обкому	1	16
секретарі міськкомів	9	4
інструктори міськкомів	2	11
секретарі райпарткомів	2	9
секретарі парткомітетів	2	16
редактори та працівники редакцій	6	2

Особисто керував погромом Харківської обласної парторганізації перший секретар Харківського обкому КП(б)У М.Ф.Гікало. Виступаючи на зібранні міського партактиву 21 вересня 1937 року він заявив присутнім, що “Єжов це людина зі сталевою рукою, людину з величезною волею, людина прозорлива, сталінський учень. Нашим органам НКВС потрібно надати всіляку допомогу. По мірі сил ми здійснюємо цю допомогу по лінії і обкому і міському, але кожний комуніст повинен допомагати. Спитайте т. Рейхмана, скільки сигналів йде, але ро-

боти величезна кількість! Лише величезною допомогою з нашої сторони можна зараз ліквідувати ворогів” [26] (“сталеву єжовську руку” вождь харківських більшовиків дуже скоро відчусе на собі - 11 жовтня 1937 р. його заарештують, а 25 квітня 1938 р. засудять на смерть і розстріляють - авт.)

Таким чином спільними зусиллями органів держбезпеки та партійної верхівки у різних управлінських структурах Харківської області вдалося виявити 350 прихованих “право-троцькістів”. Всього за напрямками діяльності 4 відділу УДБ УНКВС на першу декаду листопада 1937 року було заарештовано 2706 “ворогів народу”.

Пошуком учасників “військово-троцькістської організації на чолі з Маршалом СРСР М. Тухачевським” переймався Особливий відділ Харківського військового округу. Наприкінці серпня 1937 року харківські чекісти висунули звинувачення у “військовій змові” командувачу військами Харківського військового округу, члену Військової ради при наркоматі оборони СРСР, командарм 2-го рангу Івану Дубовому; його заступнику, комкору Семену Туровському; начальнику штабу ХВО Петру Соколову-Соколовському; начальнику політуправління ХВО, армійському комісару 2 рангу Сергію Кожевнікову; заступнику начальника політуправління ХВО Миколі Савку. Виконуючи директиву зверху по “чистці в армії”, співробітниками особливого відділу в частинах Харківського гарнізону у другій половині 1937 року було заарештовано 442 особи (із загальної кількості затриманих: по військово-фашистській змові - 224 чол.; шпигунській діяльності - 128; контрреволюційна діяльність - 90).

До репресивної кампанії у лавах РСЧА долучилися також новопризначений у серпні 1937 року командуючий військами ХВО Семен Тимошенко та член військової ради ХВО, бригадний комісар Костянтин Озолін. Наприкінці листопада 1937 року С.К.Тимошенко та К.І.Озолін звітували перед керівництвом про те, що з Харківського військового округу було звільнено 1113 осіб [27]. Незважаючи на активну участь у чистці партійної організації ХВО, уникнути репресій особисто Костянтину Озоліну, так і не вдалося. Кавалера двох Орденів Червоного Прапора 28 листопада 1937 року було заарештовано і покарано на смерть як “ворога народу” на початку серпня 1938 року.

Велика кількість заарештованих (упродовж другого півріччя 1937 року за грами опинилося

18.061 чол.) змушувала виконуючого обов'язки начальника УНКВС Харківської області Л. Й. Рехмана категорично вимагати від співробітників “щоденного закінчення щонайбільшої кількості справ та скорішого направлення їх на позасудовий розгляд” [28]. У період з червня по грудень 1937 року за кримінальними справами, порушеними органами держбезпеки Харківщини було засуджено 13.047 громадян.

Слід відзначити, що у 1937 р. лише судовою трійкою по Харківській області було розглянуто справ на 9850 чоловік, 3450 з яких були страчені [29]. Втім розстрілювали і за постановами інших судових органів. Так у період з 9 серпня 1937 р. по 11 березня 1938 р. на єврейському цвинтарі м. Харкова було таємно поховано 6865 трупів розстріляних громадян. Хроніка людинобиства у другій половині 1937 р. виглядає таким чином: у серпні поховано 348 чоловік, у вересні – 747; у жовтні – 1102, у листопаді – 963, у грудні – 1203. Всього 4363 жертви [30].

Приховану таємну розправу над “ворогами народу” органи держбезпеки іноді поєднували з публічними формами залякування населення у вигляді відкритих показових процесів над винуватцями-ворогами. Про те, які завдання стояли перед Л. Й. Рейхманом і його відомством щодо нагнітання атмосфери страху і недовіри, можна судити з листа першого секретаря Харківського обкому КП(б)У М.Ф.Гікала до Й.В.Сталіна “У виконання директиви ЦК ВКП(б) від 4-го серпня ц.р. про проведення у 2-3 районах відкритих процесів над шкідниками у сільському господарстві повідомляю, що за встановленими слідчими органами матеріалами, особливо велике шкідництво в області сільського господарства (шкідництво в області заготівель сільськогосподарської продукції, псування та шкідницький ремонт тракторів, комбайнів, а також в області агротехнічної та насінневої справи) наявне у Куп'янському, Золочівському та Миргородському районах. Бюро обкому вирішило відкриті показові процеси над ворогами народу – шкідниками сільського господарства провести у Куп'янському, Золочівському та Миргородському районах.

У Куп'янському районі за процесом проходять: Савкін – колишній секретар райкому, учасник контрреволюційної організації правих; Ляшенко – колишній завідувач райземвідділу; Медвідь та Поворота – колишні директори МТС Куп'янського району. Підсудні у шкідництві зізналися. Є свідки.

У Золочівському районі: Шалений – колишній голова райвиконкому, учасник контрреволюційної організації правих; Матіяш – колишній завідувач райземвідділу; Смирнов – колишній директор МТС; Ковальчук – колишній директор цукрового заводу; Волошко – колишній голова колгоспу, есер; Учневий – колишній голова сільради, есер. Підсудні у шкідництві зізналися, є також свідки <...>

По Куп'янському та Золочівському районах справа слідством закінчиться 25 серпня; процес у Куп'янську намічений 27, у Золочеві – 29 серпня.

У кожній із вказаних районів обкомом надіслано комісії на чолі із відповідальним інструктором для допомоги слідчим судовим органам та найскорішої ліквідації наслідків шкідництва. НКВС, облпрокуратурою, за рішенням обкому, виділено спеціальні групи для найбільш ретельного проведення слідства на місцях. Місцеві райгазети на час процесів зміцнюються спеціально відібраними працівниками із області для всебічного і повного висвітлення у районній та обласній пресі ходу процесів та широкої мобілізації колгоспників на ліквідацію наслідків шкідництва.

Головою виїзної сесії затверджений голова спецколегії Ленський. Державним обвинувачем затверджений заступник облпрокурора Леонов. На час проведення процесів від обкому у кожній із вказаних районів буде командировано члена бюро обкому” [31].

У другій половині 1937 року органами НКВС та партійним активом Харківської області було проведено 8 відкритих процесів (3 відкриті процеси були присвячені шкідництву в сільському господарстві, 3 - шкідництву в системі “Заготзерно” та 2- шкідництву в системі тваринництва), в яких було задіяні 52 обвинувачених.

Діяльність Л.Й.Рейхмана по нейтралізації “антирадянських елементів” на Харківщині не лишалася непоміченою: 17 листопада йому було надано звання майора державної безпеки, 19 листопада політбюро ЦК КП(б)У задовольнило клопотання Харківського обкому КП(б)У про дозвіл кооптувати його до складу бюро обкому КП(б)У [32], а 19 грудня Лев Йосифович був нагороджений орденом Червоної Зірки. Таку ж нагороду отримав і комендант УНКВС А.П.Зелений [33] - під безпосереднім керівництвом якого проводилися розстріли засуджених. З нагоди XX річчя існування органів ВЧК-ОДПУ-НКВС у грудні 1937 року “за зразкове виконання відповідальних завдань уряду, активну боротьбу з контрреволюцією і охорону інтересів трудящих” ВУЦВК нагородив групу спів-

робітників УНКВС Харківської області: золотим годинником – А.М.Симховича, бойовою зброєю – О.Д.Тишковського, цінним подарунком з грамотою – начальника сільськогосподарського відділу 4 відділу старшого лейтенанта державної безпеки Г.С.Ідашкіна, молодшого лейтенанта державної безпеки А.І.Замкова, начальника Барвінківського райвідділу НКВС молодшого лейтенанта державної безпеки П.Г.Царицинського [34].

Виявлення та покарання так званих ворогів народу продовжилися і в наступному році. Постанови політбюро ЦК ВКП(б) від 31 січня 1938 року про продовження “куркульської операції” та пролонгацію до 15 квітня 1938 року чекістських заходів «по розгрому шпигунсько-диверсійних контингентів з числа поляків, латишів, німців, естонців, фін, греків, іранців, харбинців, китайців, румун, болгар та македонців» за задумом сталінського керівництва мали посилити масові репресії та політичні переслідування в країні Рад.

За таких обставин національні операції стали головним напрямком роботи Управління НКВС в Харківській області упродовж зими-весни 1938 року. На виконання телеграми наркома внутрішніх справ СРСР М. Єжова стосовно ліквідації діяльності іранської розвідки на території Радянського Союзу від 29 січня 1938 року [35] упродовж лише першої декади лютого 1938 року Харківським обласним управлінням НКВС в обласному центрі була виявлена дашнацька контрреволюційна організація, пов’язана з закордонними центрами партії «Дашнак-Цутюн» у Франції та Ірані. Слідчі 4 відділу УДБ домоглися від заарештованого Абгарьяна Григорія Михайловича, колишнього віце-консула дашнацького уряду, предствоятеля вірмено-григоріанської церкви в Україні показів про існування під патронатом іранської розвідки дашнацьких комітетів в Харкові, Києві, Ворошиловграді, Макієвці та інших містах України, які ставили за мету відновлення “незалежної Вірменії” [36]. “Напрацювання” харківських чекістів стали основою для розгортання в масштабах України репресій проти вірмен, азербайджанців, іранських підданих [37].

Відповідно до телеграми НКВС УРСР від 20 грудня 1937 року №83921 було розгорнуто операцію по виявленню антирадянського сіоністського підпілля в Україні. Під час проведення оперативно-розшукової діяльності по виявленню замаскованих “сіоністських гнізд” місцеві органи держбезпеки мали спиратися на інформацію про те, що в Україні з 1935 року по-

новлено діяльність об’єднаного центрального комітету нелегальних сіоністських організацій на базі ЦСП, «Дрор», «Поалей-ціон», СТП, ЕВОСМ, «Гехолуц”. На кінець березня 1938 року в Україні було заарештовано 831 чол., звинувачених у співпраці зі Всесвітнім сіоністським об’єднанням «Вельтфербанд», англійською та румунською розвідками. Філіал об’єднаної сіоністської організації стараннями чекістів було виявлено і в Харкові. Завдяки енергійній “слідчій роботі” заарештовані Левін та Лам розповіли про існування Харківського об’єднаного сіоністського комітету у складі Елькановича, Шафрана та Вольфа, які мали контакти з “керівниками «Вельтфербарда» фашистськими лідерами Жаботинським, Усишкіним та Вейцманом”. За ґратами опинився колишній міністр по єврейським справам в часи Директорії УНР Пінхус Абрамович Красний, який визнав свою провину у створенні в 1926 році підпільної сіоністської організації в Харкові, до якої входили колишній працівник євсекції ЦК КП(б) Ніколаєвський, колишній завідувач відділом преси ЦК КП(б)У Нюренберг, керівник «Агро-Джойнта», Сударський, перекладач іноземної літератури на Харківському електромеханічному заводі Шафран [38].

5 березня 1938 року нарком внутрішніх справ УРСР О. Успенський, інформуючи Лубянку про викриття болгарської контрреволюційної організації в Україні, детально зупинився на результатах “болгарської операції” на Харківщині: “В Харкові заарештовані: політемігрант з Болгарії Міцев Микола Серафимович, який показав, що пов’язаний з одним з керівників фашистської партії, офіцером розвідки в Софії – Кутенчовим, в 1932 році перекинутий в СРСР із завданням створити шпигунську резидентуру. В Харкові Міцев встановив зв’язок з націоналістичною організацією; політемігрант Радеев – аспірант Марксо-Ленінського Інституту, прибувший нелегально з Болгарії, показав, що входив до складу об’єднаного центра націоналістичної організації серед болгар, румун, греків, який проводив антирадянську роботу під прикриттям Балканського клубу в Харкові; керівники організації в Харкові Малчев (заарештований) та Дівіджеєв (встановлюється), які очолювали в минулому болгарську секцію ЦК КП(б)У, концентрували у своїх руках всю шпигунську роботу, здійснювану учасниками організації. Ними були використані на потреби організації крупні суми грошей із фонду МОП’а.

Заарештований Баєв, робітник Харківського тракторного заводу показав, що в 1932 році він у групі восьми осіб був перекинутий болгарською розвідкою в Турцію, де вони оформили документи на виїзд в СРСР в якості «політемігрантів» для шпигунсько-диверсійної роботи. Керівник групи, резидент болгарської розвідки Арнаудов та прибулі з ним: Тодоров та Піскар'єв влаштувалися на роботу в Севастопольському суднобудівельному заводі, Пасотієв – на Харківському електротурбогенераторному заводі, Радічев та Тімчев – при сприянні ЦК МОПР'а закріпилися в Москві. Заарештований Ненов, колишній відповідальний працівник Держнацменвидава показав, що в 1926 році він був перекинутий болгарською розвідкою, під виглядом політемігранта в СРСР для організації терора. У приналежності до вказаної організації підтвердили також заарештовані в Харкові: Печев, викладач навчального комбінату Харківського тракторного заводу, Федосов, – педагог, Марков – аспірант, Велєв – службовець комбінату» [39].

У першій декаді березня 1938 року органами держбезпеки було досягнуто успіхів у виявленні у місті Харкові шпигунської організації з числа китайців, якою нібито керував резидент японської розвідки, колишній уповноважений китайською секцією при Харківському окружкомі КП(б)У, до арешту агент постачання пральної «Кантонська комуна» Кон-Чан-Чун. Він разом з іншими членами шпигунсько-диверсійної організації Ван-Фа-Лінем, Ма-Ти-Шаном збирали відомості про чисельність Харківського гарнізона, розташування казарм та будівництво Харківського авіазавода, які систематично передавалися японському посольству в Москві через спеціально приїздивших до Харкова з Москви кур'єрів-китайців [40].

На середину квітня 1938 року Управління НКВС Харківської області поінформувало наркома внутрішніх справ УРСР О. Успенського про попередні результати щодо розгрому латиського контрреволюційного підпілля на Харківщині: ліквідовано 3 націоналістичні та шпигунсько-диверсійні організації (заарештовано 208 учасників) та 15 шпигунських резидентур, (заарештовано 138 осіб). Велику кількість “шпигунів” та “диверсантів” було виявлено в органах та військах НКВС. Під час допитів колишній директор стадіону “Динамо”, співробітник управління держбезпеки Балюнас вказав на учасників латиської націоналістичної організації - колишніх начальників Харківського обласного управлін-

ня ДПУ-НКВС Я.Краукліса та К. Карлсона; начальника Оперпункта ДТВ УДБ станції Харків Розенверга, працівника школи 2 Відділу ГУДБ НКВС СРСР в Харкові Мауріна. Одночасно слідчі “напали на слід” латиської націоналістичної організації у військах НКВС, очолювану начальником Харківського військового училища прикордонних та внутрішніх військ НКВС ім. Ф.Е. Дзержинського комбригом Ернестом Михайловичем Лепіним. Останній зізнався, що діяльність нелегальної організації (до неї також входили начальник відділу штаба бригади військ НКВС Бруш, начальник автобронетанкового дивізіону Харківського військового училища НКВС Улоняк, начальник фінансової частини ХВУ ім. Ф.Е. Дзержинського Штейнберг, начальник матеріального забезпечення ХВУ ім. Ф.Е. Дзержинського Власов - авт.) була направлена на послаблення охорони та руйнування важливих промислових та військових об'єктів в області.

Звинувачення у підготовці повстанських кадрів на базі латиських стрільців органи держбезпеки висунули керівнику військової секції Харківського латиського клубу Сак-Саковському, заступнику завідувача Харківського собеса Вилозовському, директору фабрики Харпромторга Литвинову, голові міськради Осовіахіма Сидорову, начальнику Будинку оборони Плахотнікову, секретарю ЗПК Харківського електротурбогенераторного заводу Аушкапу, уповноваженому Північморшляху в Харкові Лучіну [41].

Синхронно з операціями по “розгрому шпигунсько-диверсійних контингентів із поляків, латишів, німців, харбинців, китайців, болгар...” в 1938 році органами держбезпеки здійснювалися репресивні заходи проти “антирадянських партій”. 14 лютого 1938 року директивою НКВС СРСР регіональним підрозділам було дано завдання “посилити роботу по меншовикам та анархістам”. Як результат на початок березня 1938 року в Україні була викрита антирадянська меншовицька організація, до якої входило 241 особа [42].

У квітні 1938 року співробітникам органів держбезпеки впало в око, що представники антирадянської меншовицької організації в Україні тісно співпрацювали з підпільними бундівськими комітетами, один з яких було виявлено в Харкові на чолі колишнім секретарем Калініндорфського райкома КП(б)У, керівником ОЗЕТ'а в Україні Сударським та редактором єврейської газети «Дер – Штерн» Гулько. Заарештований професор Харківського інституту гігієни праці Коган визнав, що бундів-

ське підпілля проводить антирадянську та розвідувальну діяльність у Радянському Союзі по директивам ЦК польського «Бунда» [43].

Наприкінці зими 1938 року підлеглим Рейхмана вдалося виявити «Харківський комітет» антирадянської об'єднаної української націоналістичної організації Української партії соціалістів-революціонерів та причетних до створення повстанських загонів есерів в Балаклійському, Краснокутському та інших районах Харківської області (члени УПСР - Пукало, Лисенко, Тесля, Ярослав, Гемба), диверсійних груп на Харківському тракторному, Харківському електро-механічному заводах (колишні есери - Слива, Козирь, Кондрашенко) [44]. У той самий час органи держбезпеки здійснювали заходи по ліквідації петлюрівського повстанського підпілля на Харківщині. За ґратами опинилось 223 особи (серед них - колишній директор департаменту міністерства внутрішніх справ Директорії УНР Матвієвський колишній комісар Катеринославської та Подільської губернії часів Директорії УНР Кондратенко), яким інкримінувалось участь у створенні повстанських загонів та диверсійних груп [45].

Одночасно з розгромом антирадянського українського націоналістичного підпілля навесні 1938 року Управлінням НКВС по Харківській області була розгорнута робота по викриттю формувань російської контрреволюції на Харківщині. За особистою вказівкою наркома внутрішніх справ УРСР О. Успенського харківські чекісти мали розшукати підпільні осередки російських есерів та російських меншовиків, які перебували в тісній взаємодії з Російським загально-військовим союзом заради підготовки збройного виступу проти радянської влади під егідою право-троцькістського центру. У першій декаді квітня 1938 року новий начальник УНКВС по Харківській області Григорій Телешов (березень-квітень 1938 року) зміг поінформувати центральний апарат НКВС УРСР про кількісні та якісні показники операції по розгрому ровсівсько-есерівських та меншовицьких формувань на Харківщині: « Ліквідовані: Підпільний обласний комітет російських есерів у складі: СТРЕЛЬЦОВА – до арешту економіст Харківського ОблЗУ; РОЗЕНБЛЮМА – колишнього члена Московського комітету ЛСР; до арешту – співробітник Харківського інституту раціоналізації; КУШНАРЕНКА – есера з 1904 року; до арешту – референт Харківського Облвноторга; ЛИТВИНОВА – есера з 1905 року,

колишнього члена Харківської міської думи; до арешту – лікар; СТЕФАНОВИЧА – есера з 1906 року; до арешту – юриконсульт Комунопостача в м. Харкові.

Обласний військово-повстанський штаб РОВС'а у складі колишніх білих козачих полковників ЄГОРОВА та МЕЛЬНИКОВА та підполковника царської армії ТАРАСЕВИЧА (всі заарештовані).

Підпільний обласний комітет російських меншовиків у складі:

КИСЛЯНСЬКОГО – кадрового меншовика; до арешту – економіст Облпотребсоюзу; АЛЬТЕРМАНА – кадрового меншовика; до арешту економіст молочного заводу; ГУРЕВИЧА – кадрового меншовика; до арешту член КП(б)У, педагог середньої школи; БЕРНШТЕЙНА – кадрового меншовика; до арешту завідувач відділенням Книгокультторгу. (Всі заарештовані).

У Харкові ліквідується військово-офіцерська ровсівська організація, яка складається з воєнруків харківських ВУЗ'ів. Організація очолювана воєнруком – бригадним комісаром БАГІНСЬКИМ, колишнім офіцером царської армії АГАПОВИМ-КОШЕВИМ (всі заарештовані). У цій справі заарештовано 28 воєнруків харківських ВУЗ'ів, колишніх офіцерів царської та білої армії (колишній генерал СОЛОДУХІН, колишній полковник царської армії МЕЛЬНИКОВ, колишній підполковник царської армії НІКІТИН-ТАМАРІН та інші)... Всього в Харківській області по ровсівсько-есерівським повстанським, диверсійним та терористичним формуванням заарештовано 1.268 учасників [46].”

Діяльність Григорія Телешева на посаді начальника УНКВС по Харківській області дістала високу оцінку не лише наркома внутрішніх справ УРСР О. Успенського, але й найвищого керівництва країни, яке вирішило перевести його на партійну роботу. 30 квітня 1938 року Григорій Телешев виїхав з Харкова до ЦК КП(б) У і через кілька днів був призначений першим секретарем Одеського обкому партії. Натомість згідно з наказом НКВС СРСР № 1188 від 20 травня 1938 року новим начальником УНКВС по Харківській області став начальник відділу кадрів НКВС УРСР, капітан державної безпеки Григорій Кобизев.

Харківські чекісти відразу відчули в роботі Г. Кобизева «кар'єристську лінію, яка вимагала «показати товар лицем»[47]. Приїздивши до Харкова, Г. Кобизев відразу розпочав впроваджу-

вати у життя настанови О. Успенського по ліквідації “Всеукраїнського військово-повстанського партизанського штабу”. Протягом першого тижня перебування на посаді начальника обласного управління НКВС Г. Кобизеву та його підлеглим вдалося знешкодити обласну структуру “Всеукраїнського антирадянського військово-повстанського партизанського штабу”, очолювану фундатором Українського Червоного козацтва, старшим воєнруком харківських вузів Багінським, директором Учкомбінату Південно-Західної залізниці, учасником партизанського загону в часи громадянської війни Зембицьким та колишнім керівником партизанського з’єднанням на Полтавщині Федором Бойченком [48].

У ході розгрому в Україні контрреволюційного церковного підпілля в травні-червні 1938 року підлеглі Кобизева “зуміли” викрити у місті Харкові підпільну організацію (понад 10 осіб), яку очолював архієпископ обновленської церкви Іоан (Славгородський) [49].

Заради планових показників у боротьбі з “ворогами радянської влади” Г. Кобизев був здатен на все. Так, за його вказівкою у місті Харкові були заарештовані всі, хто перебував під час Першої світової війни у німецькому чи австрійському полоні незалежно від того, був на них компромат чи ні [50]. Коли ж слідчі подавали йому довідки з пропозиціями звільнити деяких заарештованих, то Кобизев пропонував їм замінити резолюцію “підлягає звільненню” на “ подати на розгляд особливої трійки” [51]. Архівні матеріали свідчать, що Особливою трійкою при Управлінні НКВС по Харківській області лише за період з 19 вересня по 2 жовтня 1938 року було засуджено 654 особи, з них: по 1 категорії - 545 особи; 2 категорії - 109 особи [52]. Під завісу “Великого терору” на початку листопада 1938 року відомство Кобизева утримувало у слідчих ізоляторах Харківщини 341 арештанта [53].

Поклала край масовим політичним репресіям постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б) «Про арешти, прокурорський нагляд і ведення слідства» від 17 листопада 1938 року. В ній зокрема відзначалося, що “працівники НКВС зовсім закинули агентурно-інформаційну роботу, віддаючи перевагу більш спрощеним засобам, шляхом практики масових арештів, не турбуючись при цьому про повноту та високу якість розслідування... Органи прокуратури не тільки не усувають порушень революційної законності, але фактично узаконюють ці порушення. Всі ці відзначені у ро-

боті органів НКВС і прокуратури цілком нестерпні недоліки були можливі лише тому, що вороги народу, які проникли до органів НКВС і прокуратури, всіяко намагалися відірвати органи НКВС і прокуратури від партійного контролю та керівництва, а тим самим полегшити собі та своїм спільникам можливість продовження своєї антирадянської підривної діяльності” [54].

Наказ вищого політичного керівництва країни про завершення “Великого терору” (діяльність всіх надзвичайних органів після виходу постанови від 17 листопада 1938 року припинялася, арешти дозволялися тільки із санкції суду або прокурора) спричинив репресії серед виконавців масштабної “соціальної чистки”. Розпочати чистку апарату УНКВС від осіб, які скомпрометували себе за часів єжовщини було доручено новоспеченому начальнику УНКВС Харківської області Миколі Івановичу Кувшинову (січень - серпень 1939 року). За короткий період часу були звільнені з роботи начальник 3-го відділу П. Барбаров, начальник відділку секретно-політичного відділу В. Липко, начальник 1-го відділку економічного управління, лейтенант державної безпеки О. Кудринський. Слід відзначити, що судили співробітників УНКВС не лише за “ворожу діяльність”, але і за суто кримінальні злочини. 16 січня 1939 року був засуджений до 3,5 років позбавлення волі оперуповноважений 4-го (секретно-політичного відділу) С. Бурлаков, який привласнив гроші одного із заарештованих. 15 лютого 1939 р. військовий трибунал прикордонних і внутрішніх військ Київського військового округу розглянув справу по обвинуваченню колишніх співробітників внутрішньої тюрми УДБ УНКВС Харківської області: начальника В. Кашина, чергових помічників коменданта П. Тарана і П. Топунова, старшого наглядача І. Рудя, наглядачів С. Руденка та Г. Пушкарьова за статтею 206-17 п. “б” Карного кодексу УРСР. Попереднім і судовим слідством було встановлено, що протягом чотирьох місяців 1937-1948 років ці особи перед виконанням вироків над засудженими на смерть громадянами систематично займалися вимаганням грошей у смертників, супроводжуючи ці звірства биттям. Крім того ці мародери вибивали у трупів золоті зуби, а деякі речі розстріляних продавали на ринку. Трибунал засудив засудив В. Кашина та С. Руденка до розстрілу, П. Тарана та І. Рудя до 10 років ув’язнення, Г. Пушкарьова до 2,5 років позбавлення волі, П. Топунова до 2,5 років умовно. Військова колегія Верховного Суду СРСР 5 квіт-

ня переглянула ці рішення та замінила В. Кашину і с. Руденку розстріл на 10 років позбавлення волі. П. Тарану і І. Рудю термін ув'язнення понизили до 5 років, а Г. Пушкарьову табори були замінені виправно-трудовими роботами [55].

Ініціювавши переслідування учасників масових політичних репресій у період так званої “берієвської відлиги”, сталінське керівництво свідомо прагнуло відволікти увагу від безпосередніх організаторів та натхненників “Великого терору”, жертвами якого стало значне число жителів Харківщини. Використаний у дослідженні документальний масив з Галузевого державного архіву СБУ дозволяє нам зробити висновки про те, що показники політичних репресій 1937-1938 років в Харківській області були одними з найви-

щих в Українській РСР. Каральна діяльність органів НКВС багато в чому визначалась тривалим столичним статусом Харкова (наявність іноземних представництв, діяльність різноманітних громадських об'єднань). Окрім “концентрації” на Харківщині значного числа представників старої генерації, політичної еліти та діячів культури радянського часу, на кількісні та відсоткові показники репресій періоду “великої чистки” в регіоні впливала прискіплива увага органів держбезпеки напередодні Другої світової війни до фабрично-заводського потенціалу Харківщини (особи, які працювали на підприємствах машинобудівної, оборонної промисловості складали вагомий відсоток від загалу репресованих).

Джерела та література

1. Державний архів Управління внутрішніх справ Харківської області (далі - ДА УВС ХО). Колекція документів. – Наказ НКВС УРСР № 345 від 05.09.1937.
2. ДА УВС ХО. - Колекція документів. Наказ по УНКВС ХО від 22.09.1937.
3. ДА УВС ХО. - Колекція документів. Наказ по УНКВС ХО № 661 від 02.09.1937.
4. ДА УВС ХО. - Колекція документів. Наказ по УНКВС ХО № 1/627 від 25.08.1937.
5. ДА УВС ХО. - Колекція документів. Наказ по УНКВС ХО № 102 від 21.02.1938.
6. ДА УВС ХО. - Колекція документів. Наказ по УНКВС ХО № 612 від 19.08.1937.
7. ДА УВС ХО, ф. 48, оп. 1, спр. 1, т.5, арк. 120.
8. Галузевий державний архів Служби безпеки України, ф. 16, оп. 30, спр. 107, арк. 44-58.
9. ДА УСБУ ХО, спр. 023528, арк. 153 – 154.
10. ДА УСБУ ХО, спр. 014022, арк. 303 – 304.
11. ДА УСБУ ХО, спр. 014022, арк. 27, 44.
12. ДА УСБУ ХО, спр. 014022, арк. 68.
13. ДА УСБУ ХО, спр. 014022, арк. 27.
14. ДА УСБУ ХО, спр. 014022, арк. 83.
15. ДА УСБУ ХО, спр. 014022, арк. 27.
16. ДА УСБУ ХО, спр. 01893, арк. 1.
17. ДА УСБУ ХО, спр. 01114. т. 2, арк. 239.
18. ДА УСБУ ХО, спр. 014022, арк. 23-24.
19. ДА УСБУ Одеської області, спр. 25468 ФП., т. 2, арк. 102-104.
20. ДА УСБУ Одеської області, спр. 023528, арк. 22 – 24.
21. ДА УСБУ Одеської області, спр. 023528, арк. 27.
22. Павлов М.П. Процессы и судьбы: воспоминания военного прокурора. – К., 1992. – С. 267-268.
23. ДА УСБУ ХО, спр. 08839, арк. 86-87.
24. Павлов М.П. Процессы и судьбы: воспоминания военного прокурора. – К., 1992.- С. 104-109.
25. ДА УВС ХО. – Колекція документів. Наказ по УНКВС ХО № 611 від 19.08.1937.
26. ДАХО, ф. 69, оп. 1, спр. 274, арк. 259.
27. ДАХО, ф. 69, оп. 1, спр. 274, арк. 80.
28. ДА УСБУ ХО, спр. 023528, арк. 28.
29. ДА УСБУ ХО, спр. 08839, арк. 82.
30. Жаворонков Г. Тайна черной дороги // Московские новости. – 1990. - № 24.
31. Шаповал Ю.І. Людина і система. Штрихи до портрету тоталітарної доби в Україні. – К., 1994. – С. 36 –38.
32. Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 6, спр. 441, арк. 64.
33. Правда. – 1937. – 20 грудня.
34. Вісті. – 1937 – 20 грудня.
35. ДА УСБУ ХО, спр. 01893, арк. 2.
36. ДА УСБУ ХО, спр. 01893, арк. 2.
37. ГДА СБУ, ф. 16, оп. 31, спр. 8 (1951 р.), арк. 21-23, 104-105.
38. ДА СБУ, ф. 16, оп. 31, спр. 10 (1951 р.), арк. 25-30, 38-41, 145-151.
39. ГДА СБУ, ф. 16, оп. 31, спр. 11, арк. 112-118.
40. ГДА СБУ, ф. 16, оп. 31, спр. 8 (1951 р.), арк. 109-111.
41. ДА СБУ, ф. 16, оп. 31, спр. 14 (1951 р.), арк. 131-138.
42. ГДА СБУ, ф. 16, оп. 31, спр. 81, арк. 92.
43. ГДА СБУ, ф. 16, оп. 31, спр. 59, арк. 108-116.
44. ГДА СБУ, ф. 16, оп. 31, спр. 17 (1951 р.), арк. 61-67.

45. ДА СБУ, ф. 16, оп. 31, спр. 9 (1951 р.), арк. 124-132.
 46. ГДА СБУ, ф. 16, оп. 31, спр. 59, арк. 129-156.
 47. ДА УСБУ ХО, спр. 106796, арк. 22.
 48. ДА СБУ, ф. 16, оп. 31, спр. 4 (1951 р.), арк. 242-265.
 49. ГДА СБУ, ф. 16, оп. 31, спр. 7, арк. 5-16.

50. ДА ФСБ РФ, спр. 14740, т. 3, арк. 196.
 51. ДА УСБУ ХО, спр. 023528, арк. 113.
 52. ГДА СБУ, ф. 16, оп. 31, спр. 92, арк. 12.
 53. ГДА СБУ, ф. 16, оп. 31, спр. 92, арк. 18.
 54. Коровин В. История отечественных органов безопасности. - М. 1995. - С. 39-40.
 55. ДА УСБУ ХО, спр. 1725, арк. 221-224, 262.

Олег Бажан, Вадим Золотарев

"Большой террор" на Харьковщине: масштабы, исполнители, жертвы

В статье комплексно рассмотрено массовые политические репрессии на Харьковщине в 1937-1938 годах, проанализировано результаты "социальной чистки" - количество арестованных, их социальный статус и национальная принадлежность.

Ключевые слова: "большой террор", Харьковская область, НКВД.

Bazhan Oleg, Vadym Zolotaryev

"Great Terror" at Kharkiv region: burden, artists, victims

The article discussed the complex political repression in the Advertisement price at Kharkiv region in 1937-1938, analyzed the results of "social cleansing" - the number of those arrested, their social status and ethnicity.

Key words: "Great Terror", Kharkiv region, NKVD.

УДК 351.853: 44 (477)

Галина Денисенко (м. Київ)

МІСЦЯ ПАМ'ЯТІ І ПАМ'ЯТНИКИ ЖЕРТВАМ "ВЕЛИКОГО ТЕРОРУ"

В статті висвітлюються головні аспекти увічнення жертв "Великого терору" в Україні. Автор акцентує увагу на подіях 30-50-тих років ХХ ст. в різних регіонах, на місцях пам'яті і пам'ятках, присвячених репресованим громадянам. Досліджуються різні види і типи нерухомих історико-культурних об'єктів в контексті підготовки фундаментального 28-томного видання «Звід пам'яток історії та культури України».

Ключові слова: увічнення, пам'ять, пам'ятки, меморіали, «Звід пам'яток історії та культури України», терор, жертви, репресії, тоталітаризм.

Упродовж багатьох десятиріч ХХ ст. Україна була об'єктом політичного терору, направленою передусім проти українського народу та його кращих представників. Терор голодом 1932-1933 рр. став передвісником "Великого терору" в Україні, в жорнова якого потрапили сотні тисяч людей. Лише в умовах незалежної Української держави відкрилась можливість для об'єктивного дослідження однієї з найбільш трагічних сторінок нашої історії. Важливою подією у вітчизняній історіографії стала підготовка і видання 75 книг обласних томів науково-документальної серії «Реабілітовані історією». Велику увагу дослідни-

ки проекту приділяють виявленню причин, перебігу і наслідкам сталінського терору, ґрунтовно висвітленню трагічних подій в історії України, поверненню із небуття незаслужено забутих імен людей, постраждалих від необґрунтованих політичних репресій, вшануванню пам'яті тих, хто боровся за свободу і незалежність України. Реалізація Державної програми «Реабілітовані історією» започаткувала новий науковий напрямок у вітчизняній історичній науці – «Дослідження радянської тоталітарної системи». Більше 9 тис. позицій налічує бібліографія праць, присвячених злочинам більшовицької системи в Україні [1].